

національного руху. Б. Курдиновський більше контактував з російськими консервативними колами. За часів гетьманату він поступив на державну службу і його призначення на посаду посланника від імені Директорії УНР на переговори у Варшаву було приречене на провал, навіть не через навмисні дії, а через його байдужість до української справи [8, с. 158].

Список використаних джерел

1. Демчук П. Дар божий, а не зеркало розколу // Політика і час. – 1995. – №7.
2. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.2.
3. Доценко О. Літопис Української революції. – Львів, 1924. – Кн.5, Т.3.
4. Нова Рада. – 31 січня 1919 року.
5. Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 році. – К., 1962.
6. Срібник І. С. Петлюра – на чолі держави та війська. – К., 2005.
7. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрантон, 1962. – Т.7.
8. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. – Скрантон, 1959–1961. – Т.5.
9. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – Харків, 1924.
10. Шелухін С. Лист до С. Петлюри. Ризький договір. – Париж, 1948.

References

1. Demchuk P. Dar bozhyj, a ne zerkalo rozkolu // Polityka i chas. – 1995. – №7.
2. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koj' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.2.
3. Docenko O. Litopys Ukrai'ns'koj' revoljucii'. – L'viv, 1924. – Kn.5, T.3.
4. Nova Rada. – 31 sichnja 1919 roku.
5. Symonenko R. Imperialistychna polityka Antanty i SShA shhodo Ukrainy u 1919 roci. – K., 1962.
6. Sribnyk I. S. Petljura – na choli derzhavy ta vjjs'ka. – K., 2005.
7. Stahiv M. Ukrai'na v dobi Dyrektorii' UNR. – Skrenton, 1962. – T.7.
8. Stahiv M. Zahidna Ukrai'na. Narys istorii' derzhavnogo budivnyctva ta zbrojnoi' i diplomatychnoi' oborony v 1918–1923 rr. – Skrenton, 1959–1961. – T.5.
9. Tjutjnyk Ju. Z poljakamy proty Vkraїny. – Harkiv, 1924.
10. Sheluhin S. Lyst do S. Petljury. Ryz'kyj dogovir. – Paryzh, 1948.

Vargatyuk S. V., Ph.D., Associate Professor, Department of International Relations, Faculty of Journalism and International Relations, Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), Liana.V@i.ua

The first diplomatic contacts with Poland Directory of the UNR

Objective: to study first diplomatic contact days UNR Directory Ukraine to Poland, to analyze the activity of Ukrainian diplomats on a mission to Warsaw in late December 1918, to assess the memorandum Ukrainian Committee in Poland's Warsaw protectorate over Ukraine.

Applied methods: comparative analysis, historical.

The main conclusions obtained: the first diplomatic contacts UNR Directory Poland received fiasco by Soviet ideological views Ymnychenko. The talks in Warsaw for the Ukrainian side was not successful due to negligent selection diplomatic staff, whose members were either indifferent, or enemies of the Ukrainian business.

Keywords: diplomatic mission, negotiations, foreign policy memorandum.

Vargatyuk S. V., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры международных отношений факультета журналистики и международных отношений, Киевский национальный университет культуры и искусств (Украина, Киев), Liana.V@i.ua

Первые дипломатические контакты Директории УНР с Польшей

Цель исследования: изучить первые дипломатические контакты Украины периода Директории УНР с Польшей, проанализировать деятельность украинских дипломатов во время миссии в Варшаву в конце декабря 1918 года, дать оценку меморандума Украинского комитета в Польше относительно протектората Варшавы над Украиной.

Применены методы: сравнительный анализ, историзм.

Основные полученные выводы: первые дипломатические контакты Директории УНР с Польшей получили фиаско из-за советских идеологических взглядов В. Винниченко. Переговоры в Варшаве для украинской стороны не были успешными из-за небрежного подбора дипломатического персонала, представители которого были или равнодушными, или врагами украинского дела.

Ключевые слова: дипломатическая миссия, переговоры, внешняя политика, меморандум.

* * *

УДК 94(477)

Солдатенко В. Ф.,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), veid@ipiend.gov.ua

РЕЖИМ ОТАМАНЩИНИ В УНР 1919 Р.: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, НАСЛІДКИ

Обґрунтовується авторська позиція щодо феномена отаманщини як політичного режиму, реалізованого в 1919 р. в Українській Народній Республіці. Аналізується механізм функціонування системи на особистісному зрізі.

Ключові слова: Директорія, С. Петлюра, В. Винниченко, Головний отаман, отаманщина, трудові ради, військові заколоти, політичні зради, державна нестабільність.

Останнім часом почастишали розмови про політичні режими. Природний поштовх дає життя, а науковці прагнуть оперативно реагувати на зміни швидкоплинної кон'юнктури, по можливості теоретично пояснювати, обґрунтовувати феномени, породжувані суспільними процесами. Логічні при цьому звернення до історичного досвіду – там можна віднайти чимало схожих із сучасними ситуацій, підмітити об'єктивні загальносоціологічні тенденції, оцінити результати, вже апробовані практикою, а відтак – значимі, здатні пролити певне світло і на деякі непрості проблеми сьогодення, спрогнозувати перспективу.

Надзвичайно цікавою, водночас дуже неоднозначною (і в своїх реаліях і в пізніших їх інтерпретаціях) постає режим отаманщини (в деяких транскрипціях – «отаманії») в Українській Народній Республіці 1919 р.

Автору даної публікації не раз доводилося звертатися до стану історіографічного освоєння неоднозначного питання, висловлювати міркування щодо його вивчення й оцінок як здебільшого в узагальнюючих творах [1] так і в працях окремих учасників подій істориків, мемуаристів, починаючи з перших післяреволюційних десятиліть (В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи та ін. [2]), практично до сьогодення, особливо ж оприлюднених в останні два з половиною десятиліття [3]. В поле зору потрапили, як гадається, всі скільки-небудь змістовні, політичні, значимі історіографічні факти, зокрема, здійснено у співвіднесенні з джерелами сутнісні, аргументовані оцінки напрацьовані таких авторів як М. Попович, Ю. Шаповал, В. Капелюшний, С. Литвин, Ю. Митрофаненко, Р. Коваль, В. Сергійчук, В. Савченко, Р. Симоненко та ін.

Вищезгадане, як видається, дає достатню підставу, спираючись на попередні студії (до яких, природно, можна переадресувати всіх зацікавлених), абстрагуватись від історіографічно-дискусивних моментів (хоча через причетність до формування й функціонування режиму отаманщини С. Петлюра і суперечки не вщухають

[4], а полеміка далеко не завжди відповідає науковим критеріям), зосередитись безпосередньо і винятково на репрезентації авторської позиції щодо історичного явища у найголовніших його проявах, контурах, параметрах і спробувати зробити це в максимально системно закумульованому варіанті.

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже тоді, в 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, автор даної праці наступним чином окреслив параметри непростого суспільного феномена. Отаманщина – це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному проводові, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін. [5]. Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом всієї національної державної організації (й навіть ширше – самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва республіки трудового народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим Конгресом України (у певному наближенні – «видання» Установчих зборів – ідеалу українства всієї революційної доби).

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна й найприкметніша її риса, сформувалася поволі. Її витoki легко відшуковують ще в часи антигетьманського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямовував військові дії. Це був, як відомо, Головний отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувались. Останні дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади й її заміни на республіканську. А Головний отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам.

Фактичне формування режиму отаманщини почалося ще в ході антигетьманського повстання. Уже в зверненні Головної команди Українських республіканських військ, очолюваної С. Петлюрою, від 16 листопада було накреслено хоч і не дуже чітко, однак стратегічно ясну програму дій повалення гетьманату, відновлення УНР, повернення до законодавства Центральної Ради [6, с. 200–204]. Яким же чином забезпечити бажаний результат, в документі нічого, крім природних репресивних заходів щодо керівництва попереднього ладу та тих, хто його підтримував не говорилося. А ось в наказі Штабу революційних військ УНР щодо перебирання влади від гетьманського режиму від 24 листопада 1918 р. після повторення положень попереднього документа йшлося і про механізми реалізації переходу влади і закріплення її в нових руках.

Закликаючи до повсюдної організації військових частин, наказ визначав: «Команду над народнім військом

беруть в свої руки в кожному повіті (тут і далі підкреслено мною – В. С.) найстарші чином військові старшини української народности» [6, с. 210]. А ось ці командири й одержали звання отаманів. До слова, наказ офіційно підписали відразу два отамани: Головний Отаман С. Петлюра і Начальник штабу отаман О. Осецький.

Два начальні отамани наказували: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по–перше: владу взяти військовою, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військового; третє: не допускати заколоту та запобігати тому негайними воєнними розправами на місці; четверте: Директорія надає повну владу під час боєвих подій командірам окремих частин; за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду» [6, с. 210].

До цього додавалось досить істотне уточнення: «Мати на увазі, що до влади адміністративної належать також залізниця, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогів державної самостійности поступати рішучо і безпощадно» [6, с. 210].

При всій самоочевидності наведеного як своєрідної концентрованої моделі отаманщини, не можна не звернути уваги хоча б на три найважливіші моменти.

По–перше, Директорія ніколи не ухвалювала рішень про передачу «повної влади... командірам окремих частин». А відтак самовільно сформульована теза може бути кваліфікована як оформлення узурпації влади військовими, ще точніше х отаманами, що спиралися на силу зброї.

Забігаючи дещо наперед, слід сказати, що на спроби Директорії (за часу головування в ній В. Винниченка) поставити отаманів під політичне державне начало С. Петлюра реагував дуже нервово, різко, рівно захищав своїх підлеглих отаманів від будь-якої відповідальности, навіть тоді, коли їх провини були безсумнівними.

По–друге, концентрація всієї повноти влади в одних руках явно дисонувала, більше того – прямо суперечила декларованим демократичним засадам відновленої УНР. Територіально ж отамани мали ділити владу «по згоді меж собою». Природно, на роль найвагомішої постаті в державі за такої моделі висувався головний отаман.

По–третє, можна припустити, що статус Головного Отамана для С. Петлюри завжди важив більше, ніж статус члена і, навіть, Голови Директорії. З цього погляду дуже цікавий ухвалений Кабінетом Міністрів Закон про новий склад Директорії від 7 травня 1919 р. Полишимо за дужками весь алогізм (а якщо прямо – всю абсурдність) рішення виконавчого органу влади – з юридичного боку він ні за яких обставин не міг приймати закону формування вищого органу державної влади в УНР. Варто згадати, що Директорію обрав вищий представницький орган – Трудовий конгрес України.

На травень 1919 р. у складі Директорії сталися зміни. Ще в лютому пішов у відставку В. Винниченко. За причетність до заколоту С. Оскілка у кінці квітня проти С. Петлюри останній видалив зі складу Директорії П. Андрієвського. Ось тоді й було ухвалено згаданий закон, який заслуговує на повне відтворення.

«Іменем Української Народної Республіки
ЗАТВЕРДЖУЄМО: 7 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко

Член–Секретарь Ф. Швець

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван
Лизанівський

Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів
ЗАКОН

про склад Директорії Української Народної Республіки

1) Всі постанови Директорії Української Народної Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2) Для законности постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана.

3) Директорія має право винести постанову про вихід зі складу Директорії одного з її членів, коли це буде визнано необхідним в державних інтересах.

4) Для дійсности постанови про персональні зміни в складі Директорії необхідні підписи 3–х членів Директорії, в тому числі Головного Отамана.

5) Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народних Міністрів В. Мартос.

Народній Міністр Юстиції Андрій Лівичський» [6, с. 253].

Як видно, вага Головного отамана у будь-яких комбінаціях тут виняткова, ключова. Без згоди Головного отамана будь-які рішення було унеможливлено. Водночас, цим як би прокладався шлях до одноосібної влади знов-таки не стільки очільника Директорії, а Головного отамана.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спроможності був вичерпно охарактеризувати потворне явище. «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіяньський патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулися, оголились, як смердючі рани, й отруювали круг себе все оточення» [7, с. 352], – щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни–літа 1919 р.

Велику долю відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченко, керівні центри УНР, в першу чергу Голова Директорії, Головний отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий–то має формувати «загін», йому давалось кілька мільйонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальности за гроші й за свою «діяльність» ці «національні герої» за прикладом «головного національного героя» не визнавали. Формально вони немов підлягали «Головному Отаманові», але, по суті, ця славолюбна «балерина» боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих «героїв», щоб не загубити серед них своєї популярности.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми» [7, с. 353].

Важливо мати на увазі, що в якості політико–правової конструкції отаманщина не мала жодного ідейно–теоретичного обґрунтування. Не було зроблено навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР – на основі трудового принципу (трудої ради), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть при численних урядових перестановках вважалося, що по чергово перемогу здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно–теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а прийняті на їх основі рішення незмінно ігнорувались. І якщо ця тенденція потужно виявлялась ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалось, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномена, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні, для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану) могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з тією чи іншою долею розуміння. Однак винятковим, надзвичайним прийомом у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше – ними було підмінено всі інші не менш важливі напрямки функціонування суспільного організму. Інакше говорячи, отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найважливіші суперечності в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у правильному співвіднесенні його особистості з політикою отаманщини. Весна 1919 р. – листопад 1920 р. – це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак безперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством».

Природно, зважаючи на особливу, безперечно ключову роль в режимі отаманщини С. Петлюри цілком виправдано й логічно бодай коротко охарактеризувати ті його особисті якості, які вирішальною мірою впливали на формування й функціонування тогочасного державницького організму.

Гадається, ближче за інших підійшов до з'ясування позначеного аспекту проблеми В. Савченко (звісно, творчо використавши набутки попередників). Відтак, не повторюючи досягнутого, можна просто спертися на акумульовані положення по суті підсумкової біографічної розвідки [8].

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних – проблематично. Адже

доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від «академічної стратегії». На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме «з чим я погоджуюся» або «це неможливо» [8, с. 295]. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності. Більше того. За В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім радянської Росії [8, с. 217–218] тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й, очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималой держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів [8, с. 219–220].

Звісно, у період громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними й військово-політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладався виключно на їхню думку» [8, с. 295].

Психологічне підґрунтя поведінки Головного отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його «зоряна година». Саме тоді він на власному досвіді

переконався, які неперевершені можливості надає під час громадянської війни військова влада, яка стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, – констатує автор цитованої праці, – будучи Головним Отаманом з функціями «генералісімуса», підім'яв «під себе» військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усею адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 – січні 1919–го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів» [8, с. 217].

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не враховуючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григорієв, В. Чеховський, Б. Маргос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудоий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії й запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко, гадається, бачить більше «верхівку айсберга» – суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, – вважає автор, – «внутрішню» історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шеругу змов, заколотів і їх придушень» [8, с. 275]. І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» – «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, – читаємо в книзі, – за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не «блискучим полководцем», не Александром Македонським... До того ж у жертву успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні» [8, с. 253].

Важко збагнути, як сприймати написане – як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш-менш цілісного образу С. Петлюри – державного діяча, національного провідника з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по-суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Керована Головним Отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи, або майже ніколи, не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому втрати її переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі» ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Ще очевиднішою невідповідність особистісних якостей С. Петлюри історичним викликам українській державності 1919–1920 рр. постає в обставинах соборницького процесу. Нездатність бути загальнонаціональним лідером виливалися у дрібне політиканство, примітивне суперництво і навіть непристойне інтриганство, що, зрештою, надто дорого обійшлися Україні, її народу [9].

В історії траплялися випадки, коли брак необхідних чеснот формального керівника компенсувався сукупними здібностями, вміннями, талантами, досвідом, інтуїцією, кмтливістю ближчого оточення – «команди».

Як вище частково уже відзначалося, такої інтелектуальної, професійно підготовленої, політично зрілої, високопатріотично налаштованої команди по суті у С. Петлюри не було, і в умовах отаманщини ні на директоріальному, ні на урядовому рівні бути просто не могло. Не існувало й підстав розраховувати на міцність, так би мовити, «отаманської вертикалі», тобто ефективної силової підтримки Головного отамана призначеними ним отаманами нижчих рангів.

Для підтвердження достатньо згадати хоча б лапідарні свідчення про найвідоміших військових очільників підрозділів Дієвої армії, їх об'єктивні потенції, рівень компетентності, поведінку.

Одержуючи в розпорядження величезну (в регіональних, а траплялося і в більших масштабах практично нічим і ніким необмежену) владу, спираючись на реально не контрольовану зверху, особисто віддану своєму командиру збройну силу, місцеві отамани – командуючи корпусів, дивізій, полків та й менших військових одиниць – достатньо швидко починали на інших, дещо нижчих рівнях, однак принципово повторювати ту ж лінію, що й Головний отаман. Як він не бажав мати над собою будь-якої державної, політичної зверхності, так і його підлегли не хотіли коритися кому б то не було, навіть вищим військовим чинам і тому ж таки С. Петлюрі, з якого й брали приклад. Останній не раз безпорадно посилався на вияви непокорі зокрема, в поясненнях неможливості впливати на отаманів, під орудою яких чинилися різні злочини й безчинства, антидемократичні акції,

зокрема, здійснювалися численні Єврейські погроми. В такій атмосфері зароджувалися суперечності і по лінії порушення елементарної військової субординації, й ще більшою мірою – у наростанні конфронтацій з державним центром, коли його головною діючою особою, тобто Головою Директорії став С. Петлюра. Так «посявши вітер», очільник Української Народної Республіки змушений був «пожинати бурю».

І якщо навіть не торкатися тут впливу на долю національної державності зовнішньополітичних чинників, несприятливого (іноді – провального) розвитку подій на фронтах, сама модель витвореної отаманщини давала дуже примарні надії на обнадійливу перспективу. У підвалини державності закладалися такі руйнівні чинники – важелі й механізми, які її самознищення перетворювали лише на проблему часу.

З погляду вищевисловленого видається доцільним відреагувати на щойно видане спеціальне дослідження феномену отаманщини [10]. Воно є продовженням реалізації наукових зацікавлень і розробок Ю. Митрофаненка, розпочатих з підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії (1918–1919 рр.)». Позитивно оцінивши пошуки й напрацювання молодшого колеги, автор даного твору, як офіційний опонент, під час захисту (Дніпропетровськ, 2011 р.) у порядку дискусії висловив низку міркувань, які відрізнялися від підходів і висновків дисертанта. Сприймавши частину з них, Ю. Митрофаненко у своїх наступних публікаціях продовжує відстоювати деякі важливі моменти (що, безперечно, робить йому честь) у тлумаченні дуже непростого суспільного явища. Продовжуючи, зі свого боку, не у всьому погоджуватися з принциповими аспектами запропонованої читацькому загалу монографії, варто лапідарно відзначити наступне.

Вихідним моментом у вибудових Ю. Митрофаненка є «отаманський загін» [10, с. 6–8], а отаманщина розглядається «як суспільний феномен доби Директорії, ознакою якого було системне непідкорення офіційній владі УНР з боку девіантних (нонконформістських – В. С.) мілітарних груп національного спрямування» (отаманських формувань) [10, с. 8].

Відразу ж виникають питання: з чіткої ініціативи створювалися такі формування, хто призначав, або легітимізував їх керівництво, брав його під захист (навіть забезпечував недоторканість, безкарність, наділяв безмежними повноваженнями), що автоматично трансформувалися у всюдозволеність, непідконтрольність державній владі і непокорі їй?

Ю. Митрофаненко намагається уникнути прямих, принципівих відповідей на такі питання (звісно вони не прості і однозначність не завжди може претендувати на вичерпність), вдаючись, під прагненням до всебічності й динаміки розвитку явища, до конструкцій, які не можна визнати беззодганними. Так автор узагальнено характеризує «українську отаманщину» (мабуть, загалом прийнятий термін) як тісні контакти «представників отаманських формувань з вищою владою УНР, які доцільно визначити, як конфліктну взаємодію» [10, с. 199]. А механізми формування феномена набирають вигляду, який йде врозріз з добре відомими, незаперечними фактами. «Під час повстання (антигетьманського – В. С.) для встановлення влади на периферії лідери Директорії

(тут і далі підкреслено мною – В. С.) наділяли отаманів військовою, цивільною, судовою владою, – наголошує автор монографії. – Рангу отамана було надано найвищого статусу, що перетворило пересічних повстанських вагажників на провідників державної політики» [10, с. 199].

На якій підставі Ю. Митрофаненко приписує всім лідерам Директорії (хто це взагалі, коли їх разом п'ятеро) те, що робив один із членів Директорії, а саме – С. Петлюра, залишається загадкою. Документів на підтвердження своєї версії автор не наводить (та їх, мабуть, і не існує). А далі в лозіці міркувань просто не сходяться кінці з кінцями, коли Ю. Митрофаненко зазначає «У подальшому коменданти та комісари, призначені Директорією для організації місцевої влади, не допускалися отаманами до виконання своїх обов'язків. Поступово отамани перетворилися на місцевих диктаторів, які використовували владу на власний розсуд, мало рахуючись з політикою центральної влади, підпорядковуючись виключно Головному Отаману (! – В. С.), або окремим членам Директорії (мова про О. Андрієвського та А. Макаренка, однак це було в конкретних ситуаціях отаманських заколотів і дещо пізніше – В. С.). ... На початку 1919 р. отамани, які набували ваги у різних сферах життя відновленої УНР, користувалися підтримкою С. Петлюри. У свою чергу Головний Отаман послуговувався прихильністю отаманів для недопущення впровадження у життя системи «трудоих рад», запропонованої В. Винниченком» [10, с. 199]. Слід зауважити, що курс на створення республіки трудового народу на основі системи трудових рад, а зовсім не «отаманської» УНР, був не індивідуальною пропозицією В. Винниченка, а державним курсом, схваленим на низці нарад керівництва провідних українських партій, їх форумів і, зрештою, Трудовим Конгресом України (і С. Петлюра не голосував, відкрито не виступав проти цього курсу) в кінці січня 1919 р.

Здається, у наведеному цитуванні все настільки прозоро, що підсумковий висновок проглядає сам собою. Однак, науковець вдається до складних маневрувань, щоб уникнути очевидного. Не в змозі заперечити висновку про те, що ініціатором і творцем отаманщини як системи влади, як політичного режиму був персонально С. Петлюра, начебто напіввизнаючи незаперечність такого висновку, Ю. Митрофаненко намагається будь-що віднайти «пом'якшуючі» аргументи. Наочний приклад, хоча б такий пасаж: «Отаманщина, яка виникла стихийно (? – В. С.) під час протигетьманського повстання як форма повстанського руху (співвідношення феноменів повстанства і отаманщини – предмет особливої розмови – В. С.), згодом перетворилася на специфічну систему влади (! – В. С.), своєрідний суспільний феномен. ... Незважаючи на те, що антидержавницький зміст діяльності отаманів виявився досить швидко, отаманщина не тільки не була оперативного ліквідована а й значно поширилася, охопивши сферу місцевої влади та армію» [10, с. 201].

В цьому пункті доречно нагадати, що В. Винниченко був главою Директорії з 14 листопада 1918 р. до 9 лютого 1919 р. А після його відставки лідером вищого державного інституту став С. Петлюра (в травні неформальний стан був закріплено офіційно). Добре знаючи це, Ю. Митрофаненко пише: «Конкуренція між політиками, один з яких особливав вищу політичну владу (тобто В. Винниченко – В. С.) а інший – військовою (тобто С. Петлюра – В. С.) призвела до конфлікту

військової та політичної влади (в цій «необережній» тезі є явне перебільшення – В. С.). Відсутність компромісу та міжпартійна ворожнеча робили отаманські формування корисними у боротьбі за владу (! ? – яку, чию – В. С.), слугували засобом впровадження в життя власних планів та боротьби з опонентами. Підтримка з боку політиків (кого саме? – В. С.) робила отаманів недосяжними для правосуддя» [10, с. 201].

Вся ця словесна еквілібристика, напівнатяки, напівзамовчування покликані довести, що провину С. Петлюри варто, як мінімум, розділити з іншими державними діячами – передусім з В. Винниченком. А ще більше – знайти спосіб якомога виправдати Головного отамана.

Останнього автор монографії навіть бере в «союзники» для продукування власних уможглидних схем. «На відміну від своїх критиків, С. Петлюра не вважав, що отаманщина відіграла виключно негативну роль в історії визвольних змагань, – висновує історик. На думку Головного Отамана цей феномен був породженням історичних обставин, до якого додалися психологічні й ментальні чинники. С. Петлюра відзначив, що свідомо використав отаманщину для реалізації власної політичної програми і вона свою місію виконала. Коли ж це явище набуло шкідливих для УНР форм (а автор, як вище підтверджено цитатою, вважає, що це сталося надзвичайно швидко – В. С.), то він розпочав з ним рішучу боротьбу» [10, с. 12].

Ю. Митрофаненко намагається навіть ввести процес цієї «боротьби» в наукоподібний контекст, виділяючи окремі якісні етапи [10, с. 204–205]. Однак, усім своїм змістом, наведеними документами, фактами означене міркування не отримує беззастережного, переконливого підтвердження. Навпаки породжує нові й нові сумніви та питання.

Відтак, поява нової книги про отаманщину – додатковий привід для продовження наукової дискусії щодо режиму отаманщини, предметної виваженої оцінки кожної причетної до історичного явища більш або менш помітної особистості.

Найвідомішими отаманами другої доби УНР, окрім кадрових військових вищої категорії – генералів (таких як М. Омелянович-Павленко, О. Греков, В. Сальський, О. Осецький, О. Шаповал), були й такі, хто на високі посади отаманів, висунулися «з ласки» (ініціативи) С. Петлюри – П. Болбочан, В. Оскілко, О. Волох, М. Григор'єв, І. Струк, Семесенко, Ю. Тютюнник, Зелений (Д. Терпило), Ю. Мордалевич та ін. Про деякого з названих, та й тих, хто тут не відзначені, цілий цикл коротких статей під загальною рубрикою «Отаманщина» в 1929–1930 рр. в «Літописі Червоної Калини» опублікував М. Серета. А окремим присвячені й достатньо розлогі, у тому числі й монографічні нариси–дослідження.

І саме на особистісному зрізі, можливо, найкраще можна зрозуміти й оцінити суть отаманщини.

Хронологічно перші масштабні колізії розгорнулися навколо П. Балбочана (Болбочана) [11; 14]. Нині він згадується як один із героїв, визначних воєначальників доби Української революції. Ім'я полковника нещодавно присвоєно одній з вулиць у центрі Києва.

Що ж насправді можна поставити в заслугу отаману П. Болбочану у воєнній боротьбі за українську державність, її збройний захист?

Наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. полковник П. Балбочан, спритно, перелицювавшись із гетьманця на

республіканця, командував групою частин повстанського війська на Лівобережжі. Саме харківський напрям вибрали в той момент червоноармійці, розпочавши похід за відновлення в Україні влади Рад. В боях під Козакою Лопанню, Салтіно, Грайвороном і Злочевим петлюрівські частини зазнали поразок і 3 січня 1919 р. радянські війська ввійшли в Харків, де ще 1 січня з ініціативи більшовиків розпочалося повстання проти влади Директорії.

Лютуючи з перманентних невдач, намагаючись знайти спосіб стримати ворожий наступ, що надалі з Харкова був спрямований на Київ, П. Балбочан вдався до терору проти мирного населення: відступаючи «по ходу» і жорстоко розганяв Ради, профспілки, показово фізично карав ні в чому не повинних жителів. Це, звісно, не додавало прибічників, а лише дискредитувало владу УНР.

Не в спроможності зупинити червоний наступ, отаман П. Балбочан довів ситуацію на Лівобережжі до безнадійної, що перетворило, зокрема, Київ легкою здобиччю більшовиків.

Як згадував І. Мазепа, «оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий лівобережною Україною отаман Балбочан... Були відомості, що Балбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ – Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Балбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з-під арешту втекли, а Балбочана перевезено до Станіславова в Галичину. У зв'язку з Балбочанівською історією «Українська Ставка», орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: «Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабкий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовір'я і ненависті до Директорії і до цілої української справи» [12, с. 129–130].

Ще до свого арешту П. Балбочан виявив неабияку активність, щоб перешкодити замиренню УНР з РСФРР (місія С. Мазуренка) [13].

«Побачивши, що більшість Директорії й голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбочанівці й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб той мир зіврати», – відзначав В. Винниченко [7, с. 226].

Голова Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани готові були на все, а сам П. Балбочан, окрім численних дезінформацій про масштаби воєнних акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Це він направив до Києва кілька старшин і соціал-демократа С. Тимошенка з вимогою негайного проголошення війни Росії. С. Петлюра разом з С. Тимошенком з'явилися до Директорії «й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими

губами (С. Тимошенко) вимагають у неї оповіщення війни Російській Східній Республіці.

Для чого?! Адже ми фактично воюємо з нею. Бийтеся, воюйте, навіщо ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли послано делегацію для того?» [7, с. 227].

Аргументація посланців отаманів була в чомусь штучною, надуманою: «...Без оповіщення війни козак не можуть битися. Вони не знають, чи російські більшовики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливості й жорстокості більшовикам. Чи знає Директорія, які страхиття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державності, не оповіщаючи війни? Мирова делегація? А яка гарантія, що більшовики хочуть миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб ослабити дух наших військ? Чом вони перемирря не пропонують, а тільки переговори?» [7, с. 227–228].

Не варто зупинятися на подібній «дипломатії, шитій чорними нитками» (принципові моменти старанно замовчуються при всьлякому роздмухуванні другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою висловлюється, неначебто «між іншим» теза: «Крім того (підкреслено мною – В. С.): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а може й ні? – В. С.). Але вона хоче мати гарантію, що ми не більшовики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна проти російських імперіалістів» [7, с. 228].

Чи варто пояснювати, що сутність вкладеного в слова «крім того» значно переважає вищенаведену словотворчість? Хіба що виникають природні питання про те, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала?

Адже у «Відродженні нації» та й пізніше В. Винниченко не раз категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 10 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них – отамана П. Балбочана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запродавстві [7, с. 210–211].

На підтвердження своєї щирості В. Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: «30.1.19.. Есери страшенно заклопотані новою «авантюрою» Директорії. Перша авантюра було повстання. Тоді вони хапали нас за поли, кричали на гвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам усякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони гвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно-газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків. Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, внаслідок чого допустити по Україні «невеличкі» антантські гарнізони й виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету» [7, с. 211–212].

Насправді ж, коли Директорія перебувала у Вінниці ще першого разу (на початку грудня 1918 р.), то від імені С. Петлюри П. Балбочан вступив у контакти з французами. Звісно, для налагодження стосунків важливою умовою було недопущення замирення з радянською Росією.

Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І. Мазепа назвав «одеською авантюрою» і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е. Енно, який для того не мав офіційних повноважень, але й на С. Петлюру, який про це знав, однак намагався домогтися свого будь-якою ціною, навіть запліскуючи очі на негідну поведінку партнерів [12, с. 66–68].

Повертаючись же до здійсненого отаманами тиску на Директорію, слід звернути увагу на те, що «дипломатичними аргументами» справа не обмежилася. С. Петлюра й С. Тищенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: «Коли Директорія не оповістить війни (РСФФР – В. С.), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не ручаються, що через два–три тижні під Києвом не будуть китайські війська» [12, с. 66–68].

Згаданий перспективі отамани все одно не завадили б (що й підтвердять ближчі події). Однак наведена погроза дуже характерна для розуміння внутрішніх стосунків в Директорії, де В. Винниченко, як не раз траплялося в його долі, виявився в повній ізоляції. І «не маючи не те що фактичної влади, – наголошує він, – але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусів згодитись і він на офіційне оповіщення фактично веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено» [12, с. 228–229].

Оголошена Українською Народною Республікою 16 січня 1919 р. війна РСФСР виявилася безперспективною, апіорі прогашною, а П. Балбочан тривалий час був просто непричетним до будь-яких державних чи воєнних справ. Власне так тяглося аж до літа, до подій, які в історіографії найменовані як «заколот отамана П. Балбочана».

Обставини акції, що кваліфікується як спроба П. Балбочана підняти повстання проти С. Петлюри, уряду УНР, дуже непрості й, попри спеціальну розвідку, не можуть вважатися до кінця з'ясованими [14, с. 44–59]. Схоже, що П. Балбочан виявився втягнутим у події більше проти власної волі, так добре і не зрозумівши, що йому інкримінували й за що він зрештою постраждав.

Заарештований ще в січні 1919 р. в Кременчуці за провал оборони під Полтавою і зв'язки з білокозачим Доном П. Балбочан був спочатку переправлений до Києва, але з наближенням червоних переведений до Галичини. Тривалий час він жив у Станіславові, домагався пояснень свого арешту, слідства і суду, просив про виїзд за кордон, заявляв про категоричну відмову служити в армії УНР. Однак його справа не рухалась. А до завершення слідства С. Петлюра чинив перешкоди використанню досвідченого військового у війні з Польщею, до чого схилились галицькі діячі [14, с. 50–52].

З наближенням фронту П. Балбочан переїхав до Тернополя, а потім, готуючись до закордонного від'їзду, вирішив відвідати Проскурів, де перебували вояки Запорізького корпусу, яким він командував до свого насильного зміщення в січні 1919 р. Колишній командир вирішив просто попрощатися з побратимами.

Однак при зустрічі зі старшинами й козаками П. Балбочану була зроблена пропозиція очолити корпус. Він

завагався. Тоді отаман Запорізької республіканської дивізії Осмоловський, його заступник полковник Зельницький і командири полків Запорізького корпусу полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Циморик написали письмові звернення до державного інспектора М. Гавришка. В ньому вони висловили офіційному представникові уряду й військового командування вимогу щодо «негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людини, яку вони добре знають з гарного боку» – полковника П. Балбочана. Зважаючи на категоричність тону документа і передбачаючи можливі наслідки відмови, М. Гавришко знайшов за необхідне 7 червня 1919 р. усунути від командування Запорізькою групою військ Дієвої армії отамана В. Сальського і призначив на цю посаду П. Балбочана [14, с. 98].

Державний інспектор повідомив листом про це рішення С. Петлюру, додавши, що отаман П. Балбочан приступив до виконання обов'язків командуючого Запорізькою групою військ і що оперативні завдання виконуються з'єднанням нормально [14, с. 99].

Промовисті деталі про подальший розвиток подій пригадує С. Шемет, який тоді зустрівся з П. Балбочаном. За його словами, останній «ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває авантюру проти нього» [15].

Події в Запорізькій групі військ були розцінені в Ставці Головного Отамана як замах на верховну владу (поповзли звичні в таких обставинах чутки, що П. Балбочан нібито хоче заарештувати С. Петлюру й уряд).

Головне командування армії УНР віддало розпорядження про «ліквідацію цієї авантюри». В ніч на 9 червня 1919 р. П. Балбочан разом із М. Гавришком були заарештовані козаками Дорошенківського полку (який знаходився під впливом давнього суперника – О. Волоха), приведені до Чорного Острова. С. Петлюра відмовився зустрітись з П. Балбочаном, а військово-польовий суд уже наступного дня – 10 червня, поспіхом розглянувши справу, виніс смертний вирок П. Балбочану [14, с. 52–53].

Навіть через десятиліття фахівці змушені визнати, що не можуть зрозуміти, як і хто точно заарештував отамана, хто брав участь у судовому засіданні, хто відхилив прохання про помилювання, з якими до уряду й Головного отамана апелював не лише сам засуджений, а й старшини Запорізького корпусу, хто, зрештою, підписав смертний вирок і хто його виконав. Відомо лише, що на момент розстрілу (28 червня 1919 р.) на станції Балик, неподалік Кам'янця–Подільського, П. Балбочан справляв враження божевільної людини.

«В зв'язку з повстанням Балбочана, – подає інформацію П. Христюк, було переведено деякі арешти і труси в Кам'янці, між іншим і в Університеті, що з «храму науки» став на деякий час штабом балбочанівців (при цьому було знайдено документи, що свідчили про зв'язки «балбочанівців» і «самостійників» з Державним Секретаріатом ЗУНР у підготовці спільної акції – В. С.). Пізніше слідство над співучасниками Балбочана (яких, до речі, без суду було помилювано С. Петлюрою і заява самого Балбочана на слідстві свідчили, що Балбочан був тільки технічним (нещасливим) виконавцем не ним розробленого плану державного перевороту» [16, с. 141].

Є підстави прислухатись і до сумнівів П. Брицького й С. Юрійчук щодо «зради» й «заколоту» П. Балбочана, як було подано справу громадськості й як вона в наступному висвітлювалася в історіографії.

Епізод, в центрі якого опинився П. Балбочан, віддзеркалив ті непрості колізії, які наповнювали діяльність українського проводу, зокрема його військової складової. Він дозволяє краще уявити атмосферу тих жахливих днів. На факт і момент покарання опального отамана звернув увагу В. Винниченко. Розстріляний він був тоді, – сумно іронізує колишній керівник держави, – «коли цей просто «національний герой» зробив замах на владу головного «національного героя». Коли ж він робив замах й злочинства супроти революції, коли зробив державну зраду, коли поров різками українських селян, тоді головний «національний герой» не тільки не розстрілював його, а дав йому в Київі, а потім і в Галичині повну волю ходити й робити все, що тому злочинцеві хотілось» [7, с. 297].

В принципі даний сплеск непокори військовому командуванню і державній владі, відкритий виступ проти них був лише черговим (і в цьому розумінні – дещо звичним уже) проявом сутності режиму отаманщини. Як би науковці не підходили до його характеристики, чи через визначення стрижневої природи, чи найвразливішої вади, все одно, за будь-яких обставин, отаманщина – це той елемент, який виявився системоутворюючим чинником тогочасного процесу державотворення.

Вище вже багато говорилося про отаманщину як суспільний феномен і відмітну рису Української революції на її певному етапі. Однак з розвитком подій цей феномен виявляв себе дедалі масштабніше і по-новому. Одним з таких проявів була закономірна реакція на анархізм і безладдя – наростання авторитарних тенденцій.

Очолити Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу. За словами В. Винниченка, так вона (влада) стала назагал «отаманською». «Одклавши ще під час повстання диктатуру пролетаріату й незалежного селянства, хуторянка (українська соціалістична демократія. –В. С.) мусіла прийняти диктатуру отаманщини» [7, с. 356], – дуже жорстко оцінював логіку тогочасних подій один з ініціаторів та ідеологів Української революції, що дуже боляче переживав її пізніші метаморфози.

Слова В. Винниченка містять у собі дуже глибокий зміст. Вони дають досить точне уявлення про механізм становлення та розвитку отаманщини й водночас є ключовими для розуміння складних трансформацій боротьби за збереження національної державності і відстоювання будь-якої влади в певних руках на різних рівнях – від вузькорегіональної (в повіті, навіть селі) – до верховної в УНР.

Щоб довести всю безпринципність петлюрівського керівництва, його небажання відступитися від влади задля загальнонаціональних інтересів, В. Винниченко посилається на неофіційну інформацію з урядових кіл (а пізніше це документально підтверджено дослідниками) [17], згідно з якою був намір порозумітися з А. Денікіним так, щоб установити демаркаційну лінію між територіями, захопленими Добровольчою армією і кам'янецьким урядом: Денікіну віддавалася майже вся Україна, а Директорії залишалася тільки територія, зайнята отаманщиною. Саме для цього так поспішали

взяти Київ: щоб демаркаційна лінія пройшла поза ним. «Кам'янецько–«демократична» влада готова була ради врятування свого існування віддати три чверті України найлютішому національному й соціально–політичному ворогові українського народу й не хотіла навіть спробувати порозумітися з комуністами, щоб уся Україна лишилась у руках української соціалістичної радянської влади. Для отаманщини й тих нещасних кам'янецьких «демократів» реакціонер, соціальний і національний кат українського народу був ближчий, ніж соціалістична українська влада» [17, с. 450].

Такі плани керівництва УНР викликали у В. Винниченка величезне обурення: «І як сміють після цього ці нещасні себелюбці говорити, що вони бились за українську державність, що вони «тримали прапор українства до останнього кінця, як герої»? Прапор української контрреволюції, прапор соціальної дружби з Денікіним, прапор хамства вони тримали собі на сором і ганьбу, а українському народові й його відродженню та визволенню на велику шкоду!» [17, с. 450–451].

Пізніші дослідження феномена отаманщини мало що додали до розуміння причин його появи і сутності. Хіба що ширше з'ясується психологічний бік явища. Прикладом тут можуть бути праці М. Стахіва. В ході військового протистояння, – стверджує він, – «затрачувався в деяких ділянках суспільного життя звичай порядку. Особиста і суспільна мораль була сильно підкопана. Бурхливі хвилі революції винесли на поверхню життя не тільки прояви великого героїзму (як це було в рядах Української Армії), але й *намул* із глибин суспільного життя, що каламутив довкола себе все там, де він виявився. Виросли вгору такі героїчні і державницькі постаті, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Ісаак Мазепа, Никифор Григорій, Дмитро Вітовський, Іван Макух і ціла низка військових командирів. Але появилися також постаті *духа бунту* проти всякого суспільного авторитету, окрім власного. Виросли неоправдані амбіції різних дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами». У вирі такої довгої революційної хвилі в деяких громадах затрачувалося розуміння потреби будь-якої державності взагалі. Їм здавалося, що сама тільки їхня *громада* або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно–національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіми іншими громадами на всій національній території» [18, с. 82].

Очевидно, варто звернути увагу на те, що досвідчений дослідник воєнної історії України, ґрунтовний знавець аналізованого періоду вважає, що «джерелом постачання» отаманів був далеко не найкращий людський матеріал. «Затяжна атмосфера *постійних* революційних хвилювань вимагала незвичайного *морального гарту* в провідників державної адміністрації УНР та в старшинському корпусі Української Армії, – розмірковує М. Стахів. – Таких постатей було справді досить. Вони в невимовно важких обставинах робили все, що тільки можна було зробити в тих умовах. Але одночасно ці обставини викривлювали характер *слабших* адміністративних урядників чи старшин у війську. Ці одиниці у мирних обставинах були б добрими старшинами чи адміністративними урядниками. Вони виконували б також добру службу своїй державі в упорядкованих відносинах війни. Але інше було діло в

цих умовинах, коли була захитана загальна громадська мораль. Тоді слабші одиниці, поставлені на провідні місця цивільного життя чи війська, набиралися пересадного особистого *самолюбства*, підпадали *хворобі великості*. Вони, далеко від контролю центральної влади, яка в тих обставинах не могла бути надто сильна, робилися малими диктаторами і тиранами. Щоб однак добитися «високого» становища, вони потурали низьким інстинктам свого оточення. Так робилися то тут то там *самородні «отамани»*, що не визнавали нікого і нічого поза своїм самолюбством і жаждою самовлади» [18, с. 83].

Знайомлячись із цілком слушними міркуваннями, заперечити можна хіба що одне: за рамки отаманщини М. Стахів невинувато виводить Головного Отамана – звичайно, не лише за посадою, а й за суспільною роллю у своєрідній системі, що сформувалася в 1919 р. Адже багато що з вищезазначеного начебто безпосередньо «списано» з постаті С. Петлюри, є його політичним портретом.

Масштаби негативу, яку несла в собі поведінка отаманів на кшталт вчинку П. Балбочана, важко навіть оцінити. Адже мова не лише про поодинокі, індивідуальні «відпадиння» від військових угруповань особистостей хай навіть нерядового, а командного складу. Це одночасний – «автоматичний» відхід від національної справи слідом за своїми очільниками, точніше, разом з ними значних формацій (часом багатотисячних, потенційно потужних), тобто розлам, розпад армії як основного гаранта державності.

Здається, в історіографії просто ніхто не ставив собі за мету прослідкувати, реконструювати ланцюг отаманських, антидержавних за своєю суттю вчинків, що дуже болісно, руйнівню відбивалися на самому існуванні УНР, були підступними ударами по ній зсередини.

Так, якщо П. Балбочана було усунуто від керівництва українськими військами Лівобережжя, інкримінувавши зраду, у січні 1919 р., то не менш шкідливим виявився перехід отамана М. Григор'єва – командуючого українськими військовими частинами Херсонщини (фактично Півдня України), колишнього штаб-капітана російської армії, командира українізованих частин доби Центральної Ради, що перейшов на службу Гетьманату, а після його ліквідації підтримав Директорію, висунувся на масштабнішу армійську посаду [19].

У наступному місяці, точніше 21 березня 1919 р. у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, виявившись відрізаним в результаті захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет (отамани О. Волох, О. Загородський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу [20, с. 16].

За всіх зрозумілих особливостей, своєрідностей одну спільну рису в поведінці отаманів можна виділити досить чітко й впевнено. Це нездатність (вочевидь і небажання) до масштабного державного мислення, прагнення діяти на власний розсуд, виходячи з індивідуального, далеко не завжди об'єктивно-критичного розуміння ситуації та з особистого інтересу.

Загальнодержавні потреби, спільні стратегічні завдання воєнного характеру або ж відсувалися на другий план, або й зовсім не враховувалися. Так, власне, діяв у більшості випадків П. Балбочан, подібно чинили й інші отамани – В. Оскілко, М. Григор'єв, О. Волох... І у даному

разі йдеться не про кінець шеренги і не про дріб'язкові, малозначимі випадки, а лише про наймасштабніші з колізій в отаманському таборі, коли доходило до сплеску конфронтацій з вищою державною владою, збройних виступів проти неї, ганебних зрад, переходів у стан супротивників.

Щоправда, у низці випадків до згаданого додавалися суперечності у вищому ешелоні влади соборної (з січня 1919 р.) УНР, відверте конкурування з С. Петлюрою Є. Петрушевича – лідера ЗУНР, що вважав фактичного голову Директорії невідповідним найвищій державній посаді й, по суті, провокував виступи отаманів, інших політиків проти нього, як це було, зокрема, із «заколотом В. Оскілка» [21].

Події визріли на кінець квітня 1919 р. умовах достатньо широкого невдоволення призначеного С. Петлюрою нового складу Ради Народних міністрів (попередній уряд на чолі з С. Остапенком не проіснував і двох місяців). Хоча до вищого органу виконавчої влади ввійшли переважно представники УСДРП і УПСР (що за тогочасних уявлень відносилися до лівого спектру політикуму), він досить швидко продемонстрував своє тяжіння вправо.

Здається очільник держави, породивши режим безвідповідальності, свавілля, анархії, не міг не вживати заходів, щоб припинити руйнівні тенденції, стабілізувати обстановку. І С. Петлюра змушений був демонструвати рішучість у протидії чинникам стихійного безладу (природно, абстрагуючись від принципової оцінки витоків, ініціаторів явища). Мова про репресивні акції проти «непокірних отаманів» – в більшості це арешти. Однак те, як вони здійснювалися, викликає більше питань, ніж прояснює логіку поведінки Головного отамана військ УНР.

Достатньо звернутись до тверджень М. Чеботаріва, який особисто здійснював арешт більшості отаманів в 1919 р., взовів їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавалися, як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з головним Отаманом, зазіхав на його владу, влаштував заколоти–«авантюри». Контррозвідник наіменував свої дії ліквідацією «Отаманії» [20, с. 27–28, 31, 53, 54 та ін.].

Спогади М. Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати «Отаманію», – згадує автор. – На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної «отаманії», звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого «отамана»... На Правобережжі всі отамани, врешті опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні

повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опам'яталися», але запізно!» [20, с. 31].

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах підконтрольних Директорії – інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини), було б неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводитись із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них зрештою змогли уникнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський – Проскурів – Волочиск), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова – Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочискі, а Уряд покидав Кам'янець-Подільський без плану. М. Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І. Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ського], – зауважує головний «кривдник» отаманів, – я перевіз з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для «розправи» з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду – Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, – їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я неодноразово домагався від влади цього. Або судить їх, або я мушу їх звільнити. Влада нічогосінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організувати банди для «порахунку» з полк[овником] Чеботарівим» [20, с. 32].

До сказаного можна додати міркування на рівні пропущеного: у поглядах С. Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного Отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зигнорувати. Так у заклик до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляв: «По законам Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за

утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей» [22, с. 13].

І першим, хто порушив цей заклик – розпорядження з масонської волі, був саме С. Петлюра [23]. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного Отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різняться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. – І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, – «отамани готові були на руках носити за звільнення» [23, с. 33]. І якщо не з наукової точки зору, а чисто людські поведінку І. Мазепи ще якось зрозуміти можна (виправдати ж – ні), то зовсім алогічно видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності – комплексний підхід до предмету дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на окремих отаманів, а й на першого серед них – С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний Отаман зустрівся у Волочискі з М. Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра наставляв його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи» [23, с. 33].

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що склалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і різні срібні, золоті речі – годинники, персні і т.д. Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів (підкреслено мною – В. С.). Про ці «скарби» знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. при них я роздав усі «скарби», що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т.д.» [23, с. 33].

Можливо, випадково, а, можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для продовження

формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного поквітування...» [23, с. 123].

Звідки взялись гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. – невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, – підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі – й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим – однією з особливо довірених особистостей Голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри не безгрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускались подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки–небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Непевненість у найближчому оточенні, недовіра до військових старшин – отаманів породжували наростаючі почуття підозри навіть повною мірою параноїдальні симптоми, зумовлювали такі превентивні дії С. Петлюри, які не підлягають жодним раціональним поясненням.

Просто такі волаючим прикладом внутрішніх суперечностей, що досягли критичної межі, став арешт членів створеного лівими елементами українських партій Головного повстанського штабу повстанського війська Ю. Мазуренка, М. Ткаченка, А. Пісоцького (всі українські соціал–демократи–незалежники), Сердюка (український есер) та інших і розстріл командира повстанської дивізії А. Діяченка.

Ще в квітні 1919 р. з ініціативи незалежних в УСДРП і частини українських есерів було сформовано Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому, а трохи пізніше Головний повстанський штаб. Своєю метою вони визначили повалення уряду Х. Раковського і запровадження української радянської влади. Було оголошено загальне повстання, яке, попри тимчасові локальні успіхи, зокрема антибільшовицький виступ під орудою Н. Григор'єва, загалом не привело до очікуваних результатів [24, с. 191–196]. Частина повстанців на чолі з керівниками штабу, прорвавшись через лінію фронту, 18 липня прибули в розташування Директорії і Головного отамана до Кам'яця–Подільського в розрахунок на об'єднання своїх сил з військами С. Петлюри. Однак, попри сподівання, на патріотів–повстанців чекав зовсім інший фінал.

Головна діва особа цієї «операції» М. Чеботарів – детально переповів, чому стався інцидент, як він протікав. Його персональну увагу привернули зовнішній вигляд, спорядження 200 прибулих козаків.

«Цей військовий відділ з Юрком Мазуренком на чолі, – відзначив мемуарист, – мав добре організований обоз на гарних військових зразку возах, добре упакований харчовий багаж, амуніцію та на возах кулемети. Розташувався він, власне, в центрі м. Кам'яця–Подільського, на площі коло православного собору.

...Від Ю. Мазуренка я довідався, що він прибув для розмови з Голов[ним] Отаманом С. Петлюрою, і я йому пообіцяв цю розмову влаштувати. Від нього я довідався, що з ним прибули А. Пісоцький (с.–д.), Сердюк (с.–р.), Я. Діяченко (с.–р.) і С. Щадилів (с.–р.).

Я зараз же, як Комендант Запілля Діючої Армії, доповів Головному Отаманові і висловив свої думки

щодо прибуття такого дивного, під кожним поглядом, «Головного штабу повстанських військ». Я звернув увагу Гол[овного] Отам[ана] на те, що:

1. Вояки всі були добре вдягнені і мали одяг військовий. Так убране військо могло бути лише в регулярній армії і ні в якому разі [не] повстанче військо.

2. Такий обоз, так організований і так виглядав, як виглядали обози лише на маневрах регулярних армій, а навіть не під час військових дій на війні.

3. Такий відділ і так заосмотрений міг бути відряджений лише урядом, що має всі можливості в спокійних умовах його формування, а не в умовах повстань, непевноти і браку одягу, амуніції і військових возів, упряжі для коней і т.д. ...

Я своє зробив. Я попередив Гол[овного] Отам[ана], що це акція большевиків замаскована повстанчим військом. Я висловив припущення, що вони можуть ризикнути зробити замах на нашу владу» [20, с. 27–28].

Підозрювати «всіх і всіх», звісно, в дусі М. Чеботаріва. Однак, чи то достатня підстава для негайних рішучих дій?

С. Петлюра прийняв Ю. Мазуренка, після чого начебто говорив М. Чеботаріву про домагання прибулого стати військовим міністром, а деяких його колег пропонував призначити міністрами в інших галузях.

На вечір в місцевому театрі було призначено прийняття Головному штабу повстанських військ. Гостям було відведено найкращу ложу, «зібралася «сметанка» УНРеспубліки і розпочалося прийняття–зустріч «Штабу».

Зі сцени вітали і від Уряду, і від окремих політичних наших партій, і окремі політичні діячі від себе. Аж ось по театру пробігла чутка, що прибув Головний Отаман, а слідом за чуткою і з'явився на сцені сам С. Петлюра. Всі, як один, піднялися і зустріли оплесками його, лише демонстративно сиділи «повстанці». З їхньої ложи ніхто ані піднявся, ані плеснув руками. Я зауважив, що С. Петлюра бачив це і в своїй промові привітальній гостро і піднесено зауважив всім тим, що «плетуть павутину навколо репрезентантів ідеї Української Народньої Республіки». Я бачив, як очі С. Петлюри блискали гнівом, а навіть погрозою. І коли С. Петлюра скінчив промову, а всі встали і оваційно йому дякували за його слово, я метнувся із зали до виходу з театру біля закулисового входу. В цей момент виходив С. Петлюра до авто, що тут його чекало, і наказав мені арештувати «Штаб».

Через годину весь штаб і М. Ткаченко (він тоді мешкав у Кам'янці й мав удень зустріч із керівниками штабу – В. С.) були за моїм наказом і під моїм керівництвом заарештовані і посажені у вагон валки Коменданта Запілля Діючої Армії. А через годину–дві без стрілу був обеззброєний весь відділ, виведений з м. Кам'яця–Подільського і разом з обозом розташований коло стійки Комендатури, кілометрів 3–5 від Кам'яця. По закінченні всієї операції я ранком поїхав до Г[оловного] О[тманана] С. Петлюри і зробив вичерпну доповідь перебігу нічної події. Зазначив, що большевики виправили до нас цей відділ, щоб за його допомогою зліквідувати в Кам'янці нашу владу і оголосити радянську» [20, с. 28].

Ось так, лише за підозрою, що то була «авантюра Москви» і господарям не сподобалась поведінка гостей, було здійснено акцію, логіку якої зрозуміти зовсім непросто, якщо знову не відзначити – це була типова боротьба за особисту владу доби отаманщини.

З величезним обуренням відреагував на подію М. Шаповал. «Повстання було проти большевиків во ім'я української радянської влади, – пише він. – Повстанський штаб хотів досягти згоди з центром УНР, в якому були с–ри, про утворення спільної політичної програми і спільними силами скріпити українську соціальну революцію і її форму – Українську Народню Республіку.

Але Петлюра і с–деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стерорізовано, Діяченка зрадницьки підло розстріляно, а при тім ще лицемірно команда УНР умивала руки і дурила с–рів, щоб тримати їх, як димову завісу, для прикриття своєї контр–революційності» [25, с. 144–147].

У тій ситуації багато–хто зрозумів, що для С. Петлюри, його отаманського оточення збереження влади в своїх руках важило значно більше за інтереси революції і державності. З іншого боку, ліві течії українського соціалістичного руху, розійшовшись з правими силами партій, до яких раніше належали (УПСР, УСДРП), не знаходили порозуміння й з більшовиками, що закінчувалося для щирих, романтичних людей страшними трагедіями.

Подібних, аж надто складних для логічного пояснення сторінок під час домінування режиму отаманщини велика кількість.

Так само дуже складна неподолана петлюрівською отаманщиною проблема – поведінка лідерів Західно–Української Народної Республіки на чолі з Є. Петрушевичем, командування Української Галицької армії, що в екстремальних умовах, головним чином з мотивів самозбереження, задоволення регіоналістських інтересів відкололася від Дієвої армії, ігнорувала Головного отамана, перейшла у табір злих ворогів українства – монархічних єдиноділимців А. Денікіна. Цим було завдано такого удару по всій державній системі УНР, після якого оправитися було неможливо, попереду була швидка катастрофа, названа Любарською [26].

Неув'язок, збоїв, суперечностей у функціонуванні державницької моделі, що має ім'я отаманщини, можна віднайти буквально безліч. Найприкметніші й найточніші лежали у військовій сфері і ними було детерміновано воєнний крах УНР. А найцінніші, найганебніші й найнаочніше виявлялися, мабуть, у численних фактах єврейських погромів, що істотно підірвали імідж влади [27]. Звісно ці та й ще низка важливих аспектів заслуговують на окрему детальну розмову.

І все ж, очевидно, найголовнішими, найвидна–гальнішими, найфундаментальнішими чинниками, що вплинули на долю Української революції, Української Народної Республіки, української справи загалом було те, що з самої природи отаманщини випливало дистанціювання влади від найнагальніших, найболочіших для суспільства соціальних проблем, що дедалі загострювалися в умовах практично невщухаючих, навпаки наростаючих класових битв і жахливих випробувань кривавого воєнного лихоліття. Лідерам держави, тим, хто з їх ініціативи й волі одержав мінливість керувати справами на регіональному рівні, на місцях було явно не до того. Жага необмеженої безконтрольної влади, основним аргументом якої була зброя, переважувала всі інші чесноти й логічні розрахунки, навіть природні інстинкти самозбереження.

Тож отаманщина була просто приреченою на поразку. До того вона неухильно котилася від своїх початків і цілком закономірно зазнала безславного кінця.

Звісно, постає питання про хронологічні межі такого непростого, суперечливого явища як отаманщина. Якщо з початками формування, гадається, ясно і практично ні в кого з дослідників немає заперечень, що витoki сумнівна, а далі – згубна тенденція бере в перші тижні антигетьманського повстання, то щодо завершальної грані визначитися не так просто. Тут психологічно тисне на науковців та обставина, що, не бажаючи нікому коритися, отамани продовжували свою справу і в 1920 і, навіть, в 1921 р. Об'єктивне підтвердження тому – достатньо поширена повстанська практика. І якоюсь мірою з цим не можна не рахуватися.

Однак, у даному випадку мова не про факти виступів проти влади (в 1920 і 1921 рр. – переважно проти радянської), а систему, модель, режим влади, головну роль у яких грали отамани – від Головного до командирів військових підрозділів різного масштабу – аж до невеликих. Гадається, що як режим, що підпорядкував собі всю владу – від верховної до низової, отаманщина перестає існувати в останні дні листопада – перші дні грудні 1919 р. Виступ отамана О. Волоха став, мабуть, останнім актом цієї зовсім не оптимістичної історичної драми [24, с. 417–426].

Від'їзд С. Петлюри до Варшави 6 грудня 1919 р. здача полякам Кам'янця–Подільського, початок Зимового походу під командуванням Омеляновича–Павлика означали завершення річного існування й функціонування УНР в режимі отаманщини. Варте подиву тут, можливо, лише те, що його крах затягнувся так надовго.

Звісно, надзвичайно болісно переживали сумні, трагічні події справжні патріоти України, зокрема ті, хто стояв у витоків Української революції, боровся за відродження національної державності, прагнув до прогресу українства у всіх сферах буття. В їх числі був і Є. Чикаленко, який з деякої відстані, з Карпат пильно спостерігав за процесами в Україні й дуже ретельно, день за днем прискіпливо аналізував усі події, уривчасту інформацію про які отримував, намагався з'ясувати причини, логіку суспільних процесів. Він, власне, прийшов до переконання, що з відступом Дієвої армії з Києва, передачею столиці в руки білогвардійців завершилася й історія Української Народної Республіки. Вже 7 вересня 1919 р. авторитетний український діяч із жалем занотував у щоденнику (для себе, зовсім не розраховуючи на оприлюднення думок, а відтак – щиро, чесно): «Україна виявила таку слабкість, таке безсилля, що тепер ніхто на неї не зважатиме і не рахуватиметься з нею, та в дійсності тепер України як самостійної держави вже нема, вона вже скінчила своє коротке, але голосне життя» [28, с. 113]. Вочевидь, в даному разі не варто вимагати від діяча абсолютної хронологічної пунктуальності. Важливо звернути увагу на відзначену загальну тенденцію. Мабуть, десь у наближеній площині розвивалися міркування перших найталановитіших літописців Української революції – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та ін., які свої публікації закінчували (хай трошки по–різному) відтворенням подій осені – початку зими 1919 р.

Нагальної потреби вдаватися до розлогих висновків, повчальних моралізувань, гадається, в даному випадку

немає. Все надзвичайно прозоро, ясно, саме по собі наштовхує на проведення умовних паралелей. Тому дуже б хотілося, щоб чогось подібного отаманщині в нашій історії більше ніколи не сталося, хоча небезпека повторення схожих помилок не виключена, а обриси, сутність деяких з них, на жаль, уже прикро нагадують проаналізований сумний негативний досвід.

Список використаних джерел

1. Див.: Солдатенко В. Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.68–85; Його ж. Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Зб. наукових праць, присвячених пам'яті академіка Ю. Ю. Кондуфора. Т.1. – К., 2004. – С.237–305; Його ж. Доба Української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. – 2005. – №1. – С.87–151; Його ж. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920рр. // Наукові записки ІПіЕНД. Курасівські читання. 2005. – К., 2006. – С.453–465; Його ж. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби в Україні 1917–1920 рр. // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С.5–24; Те ж саме // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.75–88 та ін.
2. Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С.3–26, 258–360; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.14–66, 693–767.
3. Див.: Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С.302–377; Його ж. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. В 4-х т. – Т. I. – Рік 1917. – Х., 2008. – С.7–84; Т. III. – Рік 1919. – К., 2009. – С.126–210; Його ж. С. Петлюра і отаманщина // Революційна доба в Україні: логіка пізнання, історичні епізоди, ключові постаті. – К., 2011. – С.259–308 (2-е вид. доп. і перероб. – К., 2012. – С.256–305); Його ж. Освоєння революційної доби. Новітній історіографічний дискурс // У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні). – К., 2012. – С.128–148; Його ж. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. – М., 2012. – С.279–301 та ін.
4. Див., напр., найновітнішу публікацію: Сорокин А. К. К вопросу о формировании украинской государственности в 1917–1920 гг. // Проблемы истории Новороссии. Сб. статей. – М., 2015. – С.153; Історія України. – СПб., 2016. – С.292, 295, 296, 301, 304–305 і др.
5. Див.: Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.693–767; Його ж. Новітні видання і дослідження в історії Української революції (1917–1920 рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячених пам'яті академіка НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. – К. – Т.1. – С.272.
6. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К., 2004. – Т. IV.
7. Винниченко В. Відродження нації. – К.–Відень. – Ч. III.
8. Савченко В. Симон Петлюра. – Х., 2004. – 415 с.
9. Див.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Сборничество і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С.100–201; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. III. Рік 1919. – С.163–210; 303–359.
10. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Науково-популярне видання. Вид. 2-е, виправлене і доповнене. – Кіровоград, 2016. – 238 с.
11. Див.: Мартос Б. Оскілко й Болбочан. – Мюнхен, 1958. – 63 с.; Брицький П. Політика і особа П. Болбочана в Українській революції. Чернівці, 2004. – 80 с.; Сідак В., Остащенко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – 416 с. та ін.
12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. II. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001.
13. Див.: Солдатенко В. Ф. Нереалізований шанс замирення між Україною і Росією – надзвичайна дипломатична місія УНР до Москви 1919 р. // Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. – К., 2011. – С.361–384.

14. Див.: Брицький П., Юрійчук С. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана. – Чернівці, 2008. – 160 с.
15. Шемет С. Полковник П. Болбочан // Хліборобська Україна. Зб. 7–8. Кн. IV. – Відень, 1922–1923. – С.232.
16. Христюк П. Назв. праця.
17. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд. – Кн.2 (Ч. III). – Мюнхен, 1946. – С.94; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.33, 35.
18. Стахів М. Назв. праця.
19. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – Фастів, 1999. – 224 с.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. III: Рік 1919. – С.193–194.
20. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003.
21. Див.: Шлях до катастрофи. Події Рівнім. Повстання отамана Оскілка. – Відень–Київ, 1920. – 20 с.; Оскілко В. Між двома світами. – Рівне, 1924. – 115 с.
22. Цит. за: Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). – Саратов, 1919.
23. Див.: Винниченко В. Назв. праця. – С.163–165; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – С.569–570.
24. Див.: Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. III: Рік 1919.
25. Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.
26. Див.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Назв. праця. – С.110–201; Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С.51–126; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. III: Рік 1919. – С.303–439.
27. Див.: Солдатенко В. Ф. Назв. праця. – С.126–256, 303–439; Його ж. Єврейські погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) // Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні. 1917–1920 роки. – С.309–350.
28. Євген Чикаленко. Щоденник. 1919–1920.

References

1. Dyv.: Soldatenko V. F. Stan istoriografichnoi' rozrobky ta aktual'ni zavdannja doslidzhennja istorii' Ukraïns'koi' revolucii' // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1999. – №1. – S.68–85; Jogo zh. Novitni vydannja i doslidzhennja z istorii' Ukraïns'koi' revolucii' // Aktual'ni problemy vitchyznanoi' istorii' XX st. Zb. naukovykh prac', prysvjachenij pam'jati akademika Ju. Ju. Kondufora. T.1. – K., 2004. – S.237–305; Jogo zh. Doba Ukraïns'koi' revolucii' (1917–1920 rr.) u novitnij istoriografii' // Gileja. Naukovyj visnyk. Filosofija. Istorija. Politologija. – 2005. – №1. – S.87–151; Jogo zh. Aktual'ni teoretiko-metodologichni problemy istoriografichnogo osvovjennja dosvidu Ukraïns'koi' revolucii' 1917–1920rr. // Naukovi zapysky IPIEND. Kurasivski chytannja. 2005. – K., 2006. – S.453–465; Jogo zh. Novitni tendencii' j aktual'ni problemy istoriografichnogo osvovjennja procesiv revolucijnoi' doby v Ukraïni 1917–1920 rr. // Ukraïna v revolucijnyh procesah pershyh desjatylyt' XX stolittja. Mizhnarodna naukoivo-teoretyčna konferencija 20–21 lystopada 2007 r. – K., 2007. – S.5–24; Te zh same // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 2008. – №1. – S.75–88 ta in.
2. Dyv.: Soldatenko V. F. Ukraïns'ka revolucija: koncepcija ta istoriografija (1918–1920 rr.). – K., 1999. – S.3–26, 258–360; Jogo zh. Ukraïns'ka revolucija. Istorychnyj narys. – K., 1999. – S.14–66, 693–767.
3. Dyv.: Soldatenko V. F. Vynnychenko i Petljura: politychni portrety revolucijnoi' doby. – K., 2007. – S.302–377; Jogo zh. Ukraïna v revolucijnu dobu. Istorychni ese-hroniky. V 4-h t. – T. I. – Rik 1917. – H., 2008. – S.7–84; T. III. – Rik 1919. – K., 2009. – S.126–210; Jogo zh. S. Petljura i otamanshhyna // Revolucijna доба v Ukraïni: logika piznannja, istorychni epizody, kljuchovi postati. – K., 2011. – S.259–308 (2-e vyd. dop. i pererob. – K., 2012. – S.256–305); Jogo zh. Osvojennja revolucijnoi' doby. Novitnij istoriografichnyj dyskurs // U viri revolucij i gromadjans'koi' vijny (aktual'ni aspekty vuvchennja 1917–1920 rr. v Ukraïni). – K., 2012. – S.128–148; Jogo zh. Grahdanskaja vojna v Ukraine. 1917–1920 gg. – M., 2012. – S.279–301 ta in.
4. Dyv., napr., najnovitishu publikaciju: Sorokyn A. K. K voprosu o formirovanju ukrajnskoj gosudarstvennosti v 1917–1920 gg. // Problemy istoryy Novorossyy. Sb. statej. – M., 2015. – S.153; Istorija Ukrainy. – SPb., 2016. – S.292, 295, 296, 301, 304–305 i dr.

5. Dyv.: Soldatenko V. Ukrai'ns'ka revolucija. Istorychnyj narys. – K., 1999. – S.693–767; Jogo zh. Novitni vydannja i doslidzhennja v istorii' Ukrai'ns'koi' revolucii' (1917–1920 rr.) // Aktual'ni problemy vitchyznanoi' istorii' XX st. Zbirnyk naukovykh prac', prysvjachenyj pam'jati akademika NAN Ukrai'ny Jurija Jurijovycha Kondufora. – K. – T.1. – S.272.

6. Petljura S. Statti. Lysty. Dokumenty. – K., 2004. – T. IV.

7. Vynnychenko V. Vidrozhennja nacii'. – K.–Viden'. – Ch. III.

8. Savchenko V. Symon Petljura. – H., 2004. – 415 s.

9. Dyv.: Kuras I. F., Soldatenko V. F. Sobornystvo i regionalizm v ukrai'ns'komu derzhavotvorenni (1917–1920 rr.). – K., 2001. – S.100–201; Soldatenko V. F. Ukrai'na v revolucijnju dobu. Istorychni ese-hroniky. T. III. Rik 1919. – S.163–210; 303–359.

10. Mytrofanenko Ju. Ukrai'ns'ka otamanshhyna 1918–1919 rokov. Naukovo-populjarne vydannja. Vyd. 2-e, vypravlene i dopovnene. – Kirovograd, 2016. – 238 s.

11. Dyv.: Martos B. Oskilko j Bolbochan. – Mjunhen, 1958. – 63 s.; Bryc'kyj P. Polityka i osoba P. Bolbochana v Ukrai'ns'kij revolucii'. Chernivci, 2004. – 80 s.; Sidak V., Ostashko T., Vrons'ka T. Polkovnyk Petro Bolbochan: tragedija ukrai'ns'kogo derzhavnyka. – K., 2004. – 416 s. ta in.

12. Mazepa I. Ukrai'na v ogni j buri revolucii'. 1917–1921: I. Central'na Rada – Get'manshhyna – Dyrektorija. II. Kam'janec'ka doba. – Dnipropetrovs'k, 2001.

13. Dyv.: Soldatenko V. F. Nerealizovanyj shans zamyrennja mizh Ukrai'noju i Rosijeju – nadzvychajna dyplomatychna misija UNR do Moskvy 1919 r. // Soldatenko V. F. Revolucijnna doba v Ukrai'ni (1917–1920 roky): Logika piznannja, istorychni postati, ključovi epizody. – K., 2011. – S.361–384.

14. Dyv.: Bryc'kyj P., Jurijchuk Je. Zhertva ukrai'ns'koi' revolucii': tragichna dolja polkovnyka P. Balbochana. – Chernivci, 2008. – 160 s.

15. Shemet S. Polkovnyk P. Balbochan // Hliborobs'ka Ukrai'na. Zb. 7–8. Kn. IV. – Viden', 1922–1923. – S.232.

16. Hrystjuk P. Nazv. pracja.

17. Kapustjans'kyj M. Pohid ukrai'ns'kyh armij na Kyi'v–Odesu v 1919 roci. Korotkyj vojno-istorychnyj ogljad. – Kn.2 (Ch. III). – Mjunhen, 1946. – S.94; Koval'chuk M. Nevidoma vijna 1919 roku: ukrai'ns'ko-bilogvardijs'ke zbrojne protystojannja. – K., 2006. – S.33, 35.

18. Stahiv M. Nazv. pracja.

19. Gorak V. Povstanci otamana Grygor'jeva. – Fastiv, 1999. – 224 s.; Soldatenko V. F. Ukrai'na v revolucijnju dobu. Istorychni ese-hroniky. T. III: Rik 1919. – S.193–194.

20. Vyzvol'ni zmagannja ochyma kontrolzvidnyka (Dokumental'na spadshhyna Mykoly Chebotariva). – K., 2003.

21. Dyv.: Shljah do katastrofy. Podii' Rivnim. Povstannja otamana Oskilka. – Viden'–Kyi'v, 1920. – 20 s.; Oskilko V. Mizh dvoma svitamy. – Rivne, 1924. – 115 s.

22. Cyt. za: Mazlah S., Shahraj V. Do hvyli (Shho dijets'ja na Vkra'i'ni i z Ukrai'noju?). – Saratov, 1919.

23. Dyv.: Vynnychenko V. Nazv. pracja. – S.163–165; Soldatenko V. F. Ukrai'ns'ka revolucija. Istorychnyj narys. – S.569–570.

24. Dyv.: Soldatenkov V. F. Ukrai'na v revolucijnju dobu. Istorychni ese-hroniky. T. III: Rik 1919.

25. Dyv.: Shapoval M. Velyka revolucija i ukrai'ns'ka vyzvol'na programa. – Praga, 1928.

26. Dyv.: Kuras I. F., Soldatenkov V. F. Nazv. pracja. – S.110–201; Soldatenkov V. F., Savchuk B. P. Galyc'ka armija u Naddnprjans'kij Ukrai'ni. – K., 2004. – S.51–126; Soldatenkov V. F. Ukrai'na v revolucijnju dobu. Istorychni ese-hroniky. T. III: Rik 1919. – S.303–439.

27. Dyv.: Soldatenkov V. F. Nazv. pracja. – S.126–256, 303–439; Jogo zh. Jevrejs'ki pogromy (istorychni fakty j ocinky na tli novitnih publikacij) // Soldatenkov V. F. Revolucijnna doba v Ukrai'ni. 1917–1920 roky. – S.309–350.

28. Jevgen Chykalenko. Shhodennyk. 1919–1920.

Soldatenko V. F., doctor of historical sciences, professor, corresponding member of National Academy of Sciences of Ukraine, Chief Researcher, Institute of Political and Ethnic Studies of Ivan Kuras NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), veid@ipiend.gov.ua

Otamanschina regime in UPR 1919: origins, nature, effects

Substantiates the author's position on Otamanschina phenomenon as a political regime, implemented in 1919 in the Ukrainian People's Republic. The mechanism of functioning of the system on the individual cut is analyzed.

Keywords: The Directorate, S. Petljura, V. Vynnychenko, Chietain, Otamanschina, labor councils, military revolts, political treachery, government instability.

Солдатенко В. Ф., доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины, главный научный сотрудник, Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины (Украина, Киев), veid@ipiend.gov.ua

Режим атаманщины в УНР 1919 г.: истоки, сущность, последствия

Обосновывается авторская позиция по феномену атаманщины как политического режима, реализованного в 1919 г. в Украинской Народной Республике. Анализируется механизм функционирования системы на личном срезе.

Ключевые слова: Директория, С. Петлюра, В. Винниченко, Главный атаман, атаманщина, трудовые советы, военные мятежи, политические изменения, государственная нестабильность.

* * *

УДК 94(477):378–057.23«1920»

Кришталь С. П., аспірантка кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), roshenka.com@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ТА НОРМАТИВНО-ІНСТРУКТИВНОЇ БАЗИ РОБІТНИЧИХ ФАКУЛЬТЕТІВ В УСРР У 1920–ТІ РР.

Висвітлюється формування нормативно-правової бази робітничих факультетів в УСРР у 1920–ті рр., аналізуються правові, нормативно-інструктивні документи Наркомосу УСРР, більшовицької партії, які вирішували невідкладні питання в сфері освіти, зокрема, прийому студентів до робітфаків, матеріального забезпечення слухачів.

Мета дослідження показати роботу законодавчих і виконавчих органів держави, які спрямували свою діяльність на створення і розвиток системи робітфаків: регулювання прийому, вимоги до організації навчально-виховного процесу, матеріального забезпечення слухачів.

Ключові слова: робітфаки, нормативно-правова база, організація, робітники, селяни, освіта, вищі навчальні заклади.

1920-ті рр. – складний та суперечливий період розвитку культури та освіти, в радянській Україні. Після завершення громадянської війни до влади прийшли більшовики, які розпочали радикальні революційні перетворення в усіх сферах суспільства. Експеримент і новаторство поширилися також і в освіті. Це період пошуку нових форм і методів навчальної та виховної роботи у школах, розширення їх мережі, боротьби з неписьменністю, створення системи підготовки та перепідготовки наукових та технічних кадрів, запровадження нових навчальних програм і планів, підготовки радянських спеціалістів. Поставивши метою збудувати новий соціально-економічний устрій, радянський уряд сприяв створенню нових типів шкіл і підходів у викладанні, що прискорили б розрив із буржуазним минулим. Саме тому освітні процеси, які відбувалися в той час потребують глибокого дослідження, так як уособлюють не лише пізнавальний, а й повчальний історичний досвід.

Цілком закономірно, що перед країною яка стала на шлях соціалістичного розвитку, постала потреба визначити радикальні засоби і форми підготовки кваліфікованих кадрів. Адже після семи неповних років війни та громадянської смуту відбудова народного господарства, розвиток промисловості і культури вимагали великої кількості досвідчених кадрів, компетентних працівників, які володіють відповідною освітою і знаннями.

Першочерговим завданням у справі підготовки робітничо-селянської інтелігенції була необхідність пов'язати освіту з прищепленням людині комуністичних